

ЛІНГВАЛЬНІ ВИЯВИ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ У ФРАЗЕОЛОГІЗОВАНИХ СУРЯДНИХ СЛОВСПОЛУЧЕННЯХ

LINGUAL MANIFESTATION OF THE UKRAINIAN MENTALITY IN PHRASEOLOGIZED CO-ORDINATE PHRAEES

Комлик Н.Ю.,

orcid.org/0000-0002-3083-8328

аспірант кафедри української мови

Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

Стаття присвячена дослідженню особливостей формально-граматичної організації та семантичного наповнення сурядних словосполучень, які трансформувалися у фразеологічні одиниці. У пропонованій студії окреслено такі диференційні ознаки розгляданих синтаксем: взаємодетермінованість компонентів, нечленованість, відтворюваність у процесі комунікації, невмотивованість загального значення семантикою кожного окремого конститuenta, неможливість розширення ряду новими компонентами. З'ясовано запроєктованість фразеологізованих сурядних словосполучень на розкриття особливостей української ментальності. Наголошено, що ментальність та мова перебувають у тісних взаємодетермінувальних відношеннях. Ментальність експлікована через концепти як найзагальніші, максимально абстраговані, але конкретно представлені в мовній свідомості «ідеї» «культурного предмета» в сукупності всіх валентних зв'язків із національно-культурною маркованістю. У концепті міститься інтралінгвальна й екстралінгвальна інформація. Виявлено такі репрезентовані сурядними словосполученнями основні позитивно й негативно конотовані риси національного характеру: витривалість, ризикованість, винахідливість, миролюбство, незламність, легковажність, простакуватість, ледачість тощо. Проаналізовано реалізацію традиційних українських концептів (назви релігійних понять, свят, їжі) на рівні фразеологізованих сурядних словосполучень. Ці концепти на рівні сталого виразу втратили своє первинне значення і часто фігурують для презентації зовсім не пов'язаних із ними понять. Доведено, що сурядний зв'язок попри зовні просту формально-граматичну організацію, має потенціал для репрезентації глибинних вторинних значень, які накладаються на безпосереднє значеннєве тло сурядних словосполучень. Унікальність сурядного зв'язку в тому, що з його допомогою можуть набувати семантичної значущості навіть службові слова. Здійснена студія засвідчила значний потенціал розглянутих синтаксем у генеруванні образності як невід'ємної риси живого спілкування.

Ключові слова: ментальність, національна самобутність, сурядне словосполучення, фразеологізм, сурядний сполучник, семантичне наповнення.

The article is devoted to the study of the features of the formal-grammatical organization and semantic content of co-ordinate phrases that have been transformed into phraseological units. The author outlines the following differential features of these syntaxes: interdeterminacy of components, indivisibility, reproducibility in the process of communication, lack of motivation of the general meaning by the semantics of each separate constituent, impossibility of expanding the series with new components. These syntactic units were studied through the prism of their semantic content and the possibility of representing the national features of Ukrainians. Attention was drawn to the lack of a clear definition of the concept of mentality. In the opinion of the author, mentality should be considered as a deep and relatively stable set of the most characteristic common features of the collective and individual consciousness of Ukrainians, which determine the national character, traditions, social psychology, developed cultural and spiritual values and own image of the world. It is emphasized that the Ukrainian mentality was formed over the centuries in very difficult conditions. However, the events of the second half of the 19th – the first third of the 20th century, when Ukraine began to establish itself as an independent state on the international arena, played a special role in the formation of the mental image of Ukrainians. The author has researched those "frozen" co-ordinate phrases, in the meaning of which various aspects of the Ukrainian mentality are hidden. The following main national traits have been identified, which are explained through these phrases: endurance, risk-taking, ingenuity, peacefulness, indomitability, frivolity, procrastination, laziness, etc. The author concluded that coordinate phrases have a powerful potential in creating imagery. Phraseologized co-ordinate phrases are a decoration of live communication.

Key words: mentality, national identity, co-ordinate phrase, phraseology, coordinating conjunction, semantic content

Постановка проблеми. Мова як своєрідний генетичний код нації акумулює в собі досвід її поколінь. Вона репрезентує духовну культуру, особливості світосприйняття народу, тобто є виразником його ментальності, під якою розуміють «сприйняття і тлумачення світу в системі духовного життя народу, нації, соціальних суб'єктів» [2]. Національна мова покликана виконувати такі важливі для народу функції, як: етнотвірна

(мова є головною етнодиференційною рисою), націєтвірна (найвагомішою є об'єднувальна роль літературного стандарту, національний характер літературної мови), ідентифікувальна (має здатність до транслювання відчуття спільності з попередниками й нащадками), культуриносна (розкриває сутність мови в системі культурних цінностей) [11, с. 42]. Із утвердженням антропоцентризму в мовознавчих студіях посилюється інте-

рес до вивчення прояву національної свідомості й характеру в мовних одиницях різних рівнів. Доведено, що ментальні риси народу актуалізуються в найбільш важливих і значущих культурних одиницях мови – концептах, що відображають склад розуму й душу народу. Багатством національно забарвлених конотацій вирізняються фразеологічні одиниці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження відображення мовою мисленневих структур, притаманних певному етносу, бере початок від В. фон Гумбольда й О. Потебні. Так, німецький лінгвіст зауважував, що «мова тісно переплетена з духовним розвитком людства і супроводжує його на кожному етапі локального прогресу, відбиваючи у собі кожну стадію культури», «мова завжди втілює у собі своєрідність усього народу» [3, с. 349]. Різні аспекти сталих фразеологічних одиниць висвітлено в працях М. Ковшова, Б. Ларіна, Н. Моїсєєвої, В. Мокієнка, В. Ужченка, О. Селіванової та ін. З другої половини ХХ століття антропоцентризм стає домінуючим у вивченні фразеологізмів, відтак мовознавці не лише висвітлюють історико-етимологічну інформацію, а й намагаються розкрити загальнокультурне тло фраземіки, проаналізувати участь її елементів у репрезентації самотутньої національної ментальності.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Більшість досліджень апелюють до семантичного рівня фразеологізмів, залишаючи поза увагою закономірності синтаксичної організації означених одиниць. Фразеологічний словник української мови за редакцією В. Білоноженка фіксує значну кількість фразем, які на формально-граматичному рівні корелюють із сурядними словосполученнями. Однак у сучасній лінгвістичній науці не представлено ґрунтовних досліджень вияву концептуальних рис української ментальності крізь призму сурядного синтаксичного зв'язку, що функціонує між компонентами фразеологічних одиниць.

Мета статті. Головною метою пропонованої роботи є аналіз репрезентативних можливостей тих фразеологічних одиниць, які за своєю будовою є застиглими формами сурядних словосполучень, дослідження особливостей формальної організації розглянутих структур та їхньої запроектованості на відображення ментальності українців.

Виклад основного матеріалу. Варто зауважити, що поняття «ментальність» є міждисциплінарним, а тому позбавлене єдиного уніфікованого тлумачення. Автори колективної праці «Ментальний вимір української цивілізації»

трактують цю категорію як «глибинну й відносно усталену сукупність найхарактерніших спільних рис колективної та індивідуальної свідомості українців, що визначають національний характер, традиції, суспільну психологію, вироблені культурно-духовні цінності та власний образ світу» [6, с. 8]. Фахівці часто виокремлюють три основні її складники: емоційний (колективні психічні стани, переживання), вербальний (знання про об'єкти, явища та ситуації життєдіяльності), поведінковий (є імпульсом актуалізації ціннісних орієнтацій етносу, виявляє особливості його життєдіяльності [1, с. 61]). Ментальність – своєрідний код нації, репрезентований найрізноманітнішими лінгвальними засобами – від фонем до тексту. На думку О. Потебні, саме в мові кодуються глибинні пласти національної самосвідомості, і культурна спадкоємність між поколіннями можлива лише через мову. Формування української національної ментальності тривало десятиліттями під впливом суспільно-політичних, соціальних та культурних чинників. Однак особливу роль у становленні ментального образу українця, як уважають науковці, відіграли події другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття, коли Україна почала утверджуватися як незалежна держава на міжнародній арені [8, с. 162]. Попри негативні умови (колоніальні, шовіністичні, імперські та українофобські) розвитку, українське суспільство розвинуло такі риси національного характеру, як: любов до рідної землі, прагнення до незалежності, гостинність, ошадливість, працьовитість, гуманність, високий рівень статевої моралі, любов до дітей, прагнення культурного розвитку, шана до предків, повага до матері, гумористичність, волелюбність, щирість, миролюбність тощо. Мова ж як невід'ємний складник культури є засобом віддзеркалення різних аспектів ментальності. Людська діяльність є тією цариною, яка забезпечує тісний взаємозв'язок ментальності й мови. Лінгвокультурологи й етнолінгвісти стверджують, що першість у формуванні індивідуальних ментальних рис варто віддавати мові, адже саме в ній закладено картину світу, тобто сукупність історично сформованих колективних уявлень про довкілля й роль мовної особистості в ньому. Певний лінгвальний засіб є «кодом, який сигналізує своєю структурою та змістом про свідомість людини, рівень її життєвої та мовної компетенції, ставлення до світу» [7]. Ментальність експлікується в мові через концептосферу. Кожен концепт є своєрідним згустком культурного середовища у свідомості людини й виконує функцію посередника між словом і дійсністю. Н. Данилюк

наголошує, що концепт – це «фрагмент знання – ментальний образ, превербальне утворення, яке частково вербалізується і виражається у мові. У концепті міститься інтралінгвальна й екстралінгвальна інформація, тобто „знання про мову й знання у мові”» [4, с. 292]. До диференційних ознак концепту належать: 1) поняттєві складники; 2) образні складники; 3) ціннісні складники; 4) дискурсивна зумовленість і мотивованість; 5) статичність; 6) динамічність; 7) варіативність; 8) інваріантність; 9) тематичне закріплення; 10) регулятивність; 11) значущість; 12) національно-культурне навантаження [5, с. 44].

Серед мовних одиниць – екплікаторів національної самобутності вирізняються фразеологізми, які є не лише окрасою мови, а й важливими засобами пізнання національного характеру й виразниками української концептосфери. На думку В. Ужченка, фраземи є специфічними мовними формулами, картинками світу із закодованою інформацією про минуле, про наших предків, їхній спосіб сприйняття світу та оцінку всього суцього; вони акумулюють культурні потенції народу, тільки йому притаманним способом маніфестують дух і неповторність ментальності нації [9, с. 6]. Українці свою життєву позицію, ціннісні й світоглядні орієнтири сфокусували в численних фразеологізмах.

З-поміж досліджуваних фразем – ментальних репрезентантів національного характеру, привертають увагу одиниці на зразок *був та загув; вірою і правдою; пан або пропав; ні вашим, ні нашим* тощо. Вони утворилися шляхом «застигання» вільних сурядних словосполучень. Припускаємо, що цей процес був тривалим, оскільки для означених синтаксичних одиниць характерний найвищий рівень незалежності між компонентами. Їхня формально-граматична організація мінімізує шанси на появу семантико-синтаксичної нечленованості словосполучення. Проте екстралінгвальні чинники стимулюють протилежну тенденцію. Такі сталі словосполучення набули низки специфічних ознак. По-перше, якщо у вільних сурядних словосполученнях компоненти є відносно рівноправними й незалежними, що дає змогу потенційно додавати нові конституенти для розширення ряду, то у фразеологізованих спостерігаємо семантичну взаємодетермінованість. Наприклад, словосполучення *ні жарене, ні парене* можна розширити новими словами: *ні жарене, ні парене, ні печене, ні сушене*, однак образне значення втрачається. Тому другою істотною ознакою сталих сурядних словосполучень є їхня відтворюваність, а не утворюваність, як

у звичайних словосполученнях. Вони існують як готові нечленовані одиниці у свідомості мовця. По-третє, для таких синтаксем неприпустимою є перестановка компонентів, інакше втрачається їхній смисл. По-четверте, за будовою фразеологізовані сурядні словосполучення є здебільшого двокомпонентними одиницями із єднальними та розділовими сполучниками в ролі засобів конекції між ними. Серед них є і такі, що утворені поєднанням службових слів: а) прийменників: *за і проти, від і до*; б) часток: *мабуть та нехай*; та вигуків: *ні бе, ні ме; ні тпру, ні ну*. По-п'яте, під час комунікації ці образні одиниці замінюють якесь слово чи словосполучення і виконують функцію одного члена речення. Якщо у вільному сурядному словосполученні кожен компонент бере участь у формуванні ряду однорідних членів речення, то у фразеологізованому вони втрачають самостійну функцію, утворюючи єдину смислову одиницю аналітичної будови, стають репрезентантами певного концепту.

Попри просту формальну організацію подібні фразеологізми запроєктовані на відображення різних граней національного характеру українців. Аналіз цих одиниць засвідчує трансформацію первинного значення компонентів для відображення неоднорідних за семантикою аспектів національної ментальності. Значний відсоток таких фразем запроєктований на представлення позитивних якостей українців, з-поміж яких вирізняємо такі:

1) витривалість і наполегливість: *не знаючи сну й відпочинку; днювати й ночувати; не давати ногам та рукам спочинку*;

2) схильність до ризику: *або пан, або пропав; на свій страх і ризик; не на життя, а на смерть*;

3) спритність і винахідливість: *і риби наловити, і ніг не змочити; бути вдома й замужем*;

4) миролюбство, схильність до знаходження компромісу: *і нашим, і вашим; і вовки ситі, і кози цілі*;

5) уміння долати перешкоди: *пройти і Крим, і Рим, і мідні труби; пройти крізь вогонь і воду; пройти крізь сито й решето*;

6) незламність духу: *вставати з попелу і руїн*. Фразеологізовані сурядні словосполучення функціонують активно в українській мові й для розкриття негативних поведінкових рис:

1) легковажність: *в одне вухо влізти, а в друге вилізти*;

2) простакуватість і невизначеність: *ні пава, ні тава; ні жарене, ні парене; ні пес, ні баран; ні риба, ні м'ясо*;

3) ледачість: *ні грач, ні помагач*.

Окрему групу становлять фраземи, які апелюють до совісті та мають повчальний характер, як от: *ні стида, ні сорому*.

Українці здавна цінували розум і гостро засуджували неучтво. Про тямущу, вправну людину знаходимо оригінальний фразеологізм *і швець, і жнець, і на дуду грець*. А от про безглуздість прийнято говорити *ані верша, ані ворітниця*.

Виявлено специфічні одиниці, які експлікують притаманну українцям манеру лайки: *бий тебе лиха та нещаслива година; цур тобі, пек тобі; побий тебе хрест та свята сила; щоб тебе понесло по нетрях та по болотах; бодай він не знав ні дна, ні покришки*. Є зразки фразеологічних сурядних словосполучень, які слугують формулою привітань та побажань: *з роси та з води*.

Для опису зовнішності людини узвичаєними є одиниці, які можна диференціювати на дві групи:

а) для розкриття привабливості й краси: *хоч малюй, хоч цілуй; як молоко та кров*;

б) для зображення відсутності краси: *ні з плечей, ні з очей; ні з лиця, ні з росту*.

Через те, що Україна довгий час була під ярмом поневолення інших держав, в українців сформувалося специфічне відчуття страху за життя, невпевненості в завтрашньому дні, що ілюструє фраза *ні в дві, ні в п'ять*.

Відбилися у фразеологізованих сурядних словосполученнях й назви національних елементів побуту та їжі. Так, концепт «мед» часто має антонімічні трансформації у творенні образного значення: *з медом та з маком* означає «облесливо, нещиро», а фразеологізм *медові та молочні ріки* використовують для того, щоб сказати про надзвичайний статок.

Регулярними компонентами фразеологічних одиниць є назви народних свят: *прибрався як пастух у Петрівку; живе як жид у Спасівку; жити лишилося від куті до Різдва* тощо. Своєрідну асоціацію із віком втілює сталий вислів із сурядним зв'язком між компонентами *не до Петра, а до Різдва*, який означає «бути немолодим, похилого віку». Така семантика зумовлена, ймовірно, довгим проміжком часу між літнім і зимовим святом.

Невід'ємною частиною життя українців є релігія. До того ж віра завжди була не віддаленою від людей, а «приземленою», органічно вкрапленою в побут: з молитвами споживали їжу, вирушали на поле чи в похід; зверталися до Бога і в radoщах, і в горі. У фразеологічному словнику зафіксовано сурядні сталі словосполучення, які репрезентують використання концептів віри й релігії в потрактуванні буденних явищ: *Ні до Бога, ні до людей; ні Богу свічка, ні чорту кочерга; жити та Бога хвалити; цар і Бог*.

Однією із негативно конотованих рис української ментальності є принцип «якось то воно буде», який свого часу Остап Вишня висміяв у гуморесці «Чухраїнці». З одного боку, названа сентенція передає тенденцію до відсутності старання й заповзятості, а з іншого – саме така життєва позиція допомогла українцям вижити й витерпіти багато бід та негараздів. Серед сурядних сталих словосполучень є чимало зразків, які репрезентують розглянутий постулат: *і так і перетак; і так, і сяк; так чи інакше; хоч так, хоч так; не тепер, то в четвер*.

Висновки. Трансформація сурядних вільних словосполучень у фразеологічні одиниці засвідчує їхній значний потенціал у генеруванні образності. Варто зауважити, що ці одиниці належать не до пасивного словника, а є неодмінним елементом розмовного стилю. Часто можна почути фразеологізми на зразок *ні сіло, ні впало; або пан, або пропав; вірою й правдою* тощо. Для таких одиниць з їхньою елементарною будовою характерне багате семантичне наповнення. Унікальність сурядного зв'язку в тому, що з його допомогою можуть набувати семантичної значущості навіть службові та вигуківі слова. Значна кількість «застиглих» сурядних словосполучень репрезентує особливий і самобутній характер української ментальності. Щодо концептосфери спостерігаємо двовекторну тенденцію: з одного боку, такі синтаксеми мають у своєму складі назви визначальних для українського етносу ментальних домінант, а з іншого боку – компонентний склад сурядних фразеологізованих словосполучень запроєктований на розкриття націєцентричних концептів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Власевич Т. Ментальність як вихідний вимір народного світобачення. *Вісник Львівського університету. Серія : філософсько-політологічні студії*. 2011. Вип. 1. С. 56–65.
2. Грабовська І. М., Грабовський С. І. Ментальність. *Енциклопедія Сучасної України : енциклопедія [електронна версія] / ред. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. 2018. Т. 20. URL : <https://esu.com.ua/article-66534> (дата перегляду : 23.01.2023).*
3. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. М., 1985. 448 с.

4. Данилюк Н. О. Концепт «Україна» в мові української народної пісні. *Науковий вісник. Філологія*. 2006. № 7. С. 292–297.
5. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису : Монографія. Вид. 3-тє, виправл. і доп. Донецьк : ДонНУ, 2007. 294 с.
6. Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза, 2017. 560 с.
7. Корольова Н. О. Мова як засіб відображення національної ментальності. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Луцьк, 2017. № 3(52). С. 36–41.
8. Семергей Н. В. Трансформація традиційної ментальності українців у другій половині XIX – першій третині XX ст.: новітня історіографія. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2019. Том 30 (69), № 4. С. 161–166.
9. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : посібник. М-во освіти і науки України, Луган. Нац. Пед. Ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ : Альма-матер, 2005. 399 с.
10. Фразеологічний словник української мови. / Уклад. В. М. Білоноженка та ін. К. : Наук. думка, 1999. 984 с.
11. Шарманова Н. М. Етнолінгвістика: навчальний посібник для студентів факультету української філології. Кривий Ріг : НПП АСТЕРІКС, 2015. 192 с.